

УДК 911.3

*Наталія Гусєва, к. геогр. н., доцент
e-mail: gusewa3110@gmail.com**Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна***ОСОБЛИВОСТІ ДИНАМІКИ ЧИСЕЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ
МІСТ-РЕГІОНАЛЬНИХ ЦЕНТРІВ УКРАЇНИ В ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД**

У статті здійснений аналіз динаміки чисельності населення та темпів його приросту для міст-регіональних центрів України в пострадянський період, виявлено їх особливості та головні тенденції. Здійснено ранжирування регіональних центрів країни за чисельністю населення в 1991 і 2017 рр., а також за показником приросту чисельності населення (в абсолютних та відносних значеннях) за період 1991–2017 рр. Проведено групування регіональних центрів України за чисельністю населення в 1991 і 2017 рр., темпами приросту населення, абсолютним приростом населення, тривалістю періоду негативної та позитивної динаміки чисельності населення, головними тенденціями динаміки чисельності населення протягом 1991–2017 рр. Виявлено періоди з найнижчими і найвищими показниками темпів приросту населення регіональних центрів України в пострадянський період. Визначено, які регіональні центри України за показником втрати населення в роки незалежності можна вважати «кризовими» або «депресивними».

Ключові слова: регіональні центри, чисельність населення, динаміка чисельності населення, темпи приросту населення, абсолютний приріст населення, ранжирування міст за показниками динаміки чисельності населення, групування міст за показниками динаміки чисельності населення.

Наталія Гусєва. ОСОБЕННОСТИ ДИНАМИКИ ЧИСЛЕННОСТИ НАСЕЛЕНИЯ ГОРОДОВ-РЕГИОНАЛЬНЫХ ЦЕНТРОВ УКРАИНЫ В ПОСТСОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

В статье осуществлен анализ динамики численности населения и темпов его прироста для городов-региональных центров Украины в постсоветский период, выявлены их особенности и главные тенденции. Осуществлено ранжирование региональных центров государства по численности населения в 1991 и 2017 гг., а также по показателю прироста численности населения (в абсолютных и относительных значениях) за период 1991–2017 гг. Проведено группирование региональных центров Украины по численности населения в 1991 и 2017 гг., темпам прироста населения, абсолютному приросту населения, продолжительности периода с отрицательной и положительной динамикой численности населения, главным тенденциям динамики численности населения в течение 1991–2017 гг. Выявлены периоды с самыми низкими и самыми высокими показателями темпов прироста населения региональных центров Украины в постсоветский период. Определено, какие региональные центры Украины по показателю потерь населения в годы независимости можно считать «кризисными» или «депрессивными».

Ключевые слова: региональные центры, численность населения, динамика численности населения, темпы прироста населения, абсолютный прирост населения, ранжирование городов по показателям динамики численности населения, группирование городов по показателям динамики численности населения.

Nataliia Husieva. FEATURES OF POPULATION DYNAMICS OF UKRAINE'S REGIONAL CENTRES IN THE POST-SOVIET PERIOD

The article analyzes dynamics of the population and its growth rates for the cities-regional centers of Ukraine in the post-Soviet period, their features and main trends were revealed. The ranking of the regional centers of the state according to the population in 1991 and 2017 has been carried out, changes have been analyzed. The regional centers of Ukraine have been mapped according to the indicator of population growth (in absolute and relative terms) for the period of 1991-2017. Grouping of regional centers of Ukraine in terms of population in 1991 and 2017 has been conducted and highlighted big, significant cities and cities-millionaires; composition of the selected groups and the changes occurred have been analyzed. The regional centers of Ukraine have been grouped according to the population growth rates, absolute population growth, duration of the period with the negative and positive dynamics of the population, the main trends in the dynamics of population during 1991-2017. A group of the regional centers of the state with predominance of the negative population dynamics has been highlighted, and within it – cities with constant decrease of population and a cities with an unstable decrease in population. Also, a group of the regional centers of Ukraine with predominance of the positive dynamics of the population has been highlighted, and within it – cities with stable increase in the population in the XXI century and cities with negative trends of the population in the last few years. The periods with the lowest and the highest growth rates of population of the regional centers of Ukraine in the post-Soviet period have been revealed. It has been determined which regional centers of Ukraine can be considered as «crisis» or «depressive» ones by the indicator of population losses during the years of independence.

Keywords: regional centers, a number of population, population dynamics, population growth rate, absolute population growth, city ranking, grouping of cities.

Вступ. Для будь-якої території населення виступає головною продуктивною силою суспільства, основою формування його працересурсного потенціалу, виступаючи, з одного боку, як виробник, а з іншого – як споживач усіх матеріальних і духовних благ та послуг, тим самим обумовлюючи розвиток галузей, що орієнтуються в своєму розміщенні на споживача. Від чисельності, динаміки і структури всього населення та трудових ресурсів

зокрема, рівня його загальної підготовки і спеціальної кваліфікації, професійних і трудових навичок залежать розвиток та територіальна організація господарства. Це обумовлює надзвичайну важливість вивчення населення, його кількісних та якісних характеристик як фактору розвитку території, найважливішої передумови її соціально-економічного, інтелектуального, політичного розвитку. Структурно-динамічні особливості основних демографічних

процесів у містах, їх міграційна привабливість, потужність, спрямованість і структура міграційних потоків є важливими індикаторами всіх інших перетворень міського простору, його функціональної спеціалізації, ступеню та радіусу впливу на оточуючу територію, місця та ролі міст у загальному соціально-економічному розвитку регіонів.

Об'єктом дослідження є міста, що виконують функції адміністративних центрів регіонів України (без урахування тимчасово окупованих територій АР Криму та м. Севастополя) та одночасно виступають їх головними промисловими, фінансовими, транспортними, культурними, науково-освітніми центрами. **Предметом дослідження** є динаміка чисельності населення вказаних міст у пострадянській період. **Мета дослідження** – провести аналіз динаміки чисельності населення міст-регіональних центрів України в пострадянській період, виявивши її особливості та головні тенденції.

Аналіз попередніх досліджень. На сьогоднішній день дослідженнями населення України займаються фахівці Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, а також цілий ряд інших науковців, у т.ч. суспільних географів (І. Гудзеляк, В. Джаман, О. Заставецька, Л. Немець, І. Мельник, К. Сегіда, О. Топчів, В. Яворська, М. Фашевський, О. Хомра, Г. Старостенко тощо). В більшості випадків об'єктами досліджень виступають великі території (вся країна, суспільно-географічні райони, адміністративно-територіальні одиниці тощо). Суспільно-географічні

дослідження населення в окремих населених пунктах, зокрема містах-регіональних центрах, зустрічаються не так часто, що робить їх цікавими й актуальними.

Виклад основного матеріалу дослідження. Регіональні центри України на сьогоднішній день дуже різняться між собою як за чисельністю населення, так і за його динамікою. Так, різниця чисельності населення найбільшого (м. Київ, 2925760 осіб) та найменшого (м. Ужгород, 114007 осіб) такого міста на початок 2017 р. перевищувала 25,5 рази. За роки незалежності розрив у людності цих міст тільки збільшився (в 1991 р. він дорівнював 21,5 рази).

До категорії регіональних центрів країни відносяться великі (100,0–499,9 тис. осіб), найбільші (500,0–999,9 тис. осіб) та міста-мільйонери (1000,0 тис. осіб і більше). Найбільшими є міста Донецьк, Дніпро, Львів та Запоріжжя; містами-мільйонерами – Київ, Харків та Одеса; всі інші є великими містами (рис. 1). Серед них менше 250 тис. осіб проживає в Рівному, Івано-Франківську, Кропивницькому, Тернополі, Луцьку та Ужгороді. За період 1991–2017 рр. два регіональні центри України втратили статус мільйонерів (Донецьк і Дніпро), ще два – перейшли з категорії найбільших міст до категорії великих міст (Луганськ і Миколаїв). Чисельність населення Хмельницька перевищила 250 тис. осіб, а Кропивницького – стала менше цього значення.

Рис. 1. Розподіл регіональних центрів України за чисельністю населення в 1991 та 2017 рр.
(побудовано автором за даними [2])

Через різну динаміку людності в останні десятиліття дещо змінився ранг регіональних центрів за чисельністю населення: знизився ранг міст Дніпро, Донецьк, Суми і Кропивницький, в той час як ранг міст Чернівці, Одеса, Хмельницький, Рівне та Івано-Франківськ, навпаки, збільшився (рис. 2).

Більшість регіональних центрів України мають негативну динаміку чисельності населення, що є загальнодержавною тенденцією. Виключення становлять Київ, Луцьк, Івано-Франківськ, Хмельницький, Рівне та Чернівці, які за роки незалежності збільшили свою людність (рис. 3). Це або міграційно привабливі міста (Київ, Івано-Франківськ за даними

2016 р.), або міста з додатнім природним приростом (Київ, Луцьк, Івано-Франківськ, Хмельницький, Рівне). Чернівці в 2016 р. мали як від'ємне сальдо міграції, так і від'ємний коефіцієнт природного приросту. Але сприятлива демографічна ситуація в попередні роки забезпечила загальне збільшення чисельності населення міста в пострадянській період.

Найбільший абсолютний приріст чисельності населення протягом 1991–2017 рр. продемонстрував столичний Київ (282,4 тис. осіб); найменший – старопромислові Дніпро (-212,5 тис. осіб), Донецьк (-194,1 тис. осіб), Харків (-183,8 тис. осіб) та

Запоріжжя (-145,9 тис. осіб). У відносних показниках найбільше збільшення людності було характерне для міст Київ (на 10,7 % від показника 1991 р.), Хмельницьк (на 9,6 %) та Рівне (на 7,9 %); найменше – для міст Запоріжжя, Донецьк, Кропивницький, Дніпро, Луганськ і Херсон. Ці міста за роки незалежності втратили практично п'яту частину свого населення (16–20 %) (рис. 3).

В урбаністиці немає єдиної точки зору щодо того, який відсоток населення повинно втратити місто, щоб вважати його «депресивним» або «кризовим». Американський економіст Р. Роуланд назвав значною втрату населення більше ніж 5 % за десятиріччя [4]. Такі втрати населення в різні періоди були характерні для більшості регіональних центрів України. Найбільші з них в різні десятиліття демон-

стрували Дніпро (на 9,1 % протягом 1991–2001 рр.), Харків (на 8,9 % протягом 1991–2001 рр.), Херсон (на 8,5 % протягом 1991–2001 рр. і на 8,9 % протягом 2001–2011 рр.), Кропивницький (на 8,6 % протягом 2001–2011 рр.), Донецьк (на 8,3 % протягом 1991–2001 рр.), Луганськ і Запоріжжя (на 8,1 % протягом 1991–2001 рр.), Суми (на 8,0 % протягом 2001–2011 рр.). Дніпро, Луганськ, Донецьк і Кропивницький мали значні втрати населення протягом усіх десятиліть пострадянського періоду. В той же час у 10-ти регіональних центрів України за роки незалежності втрати населення жодного разу не перевищили 5 % (Київ, Івано-Франківськ, Луцьк, Рівне, Хмельницький, Миколаїв, Полтава, Ужгород, Черкаси, Чернівці).

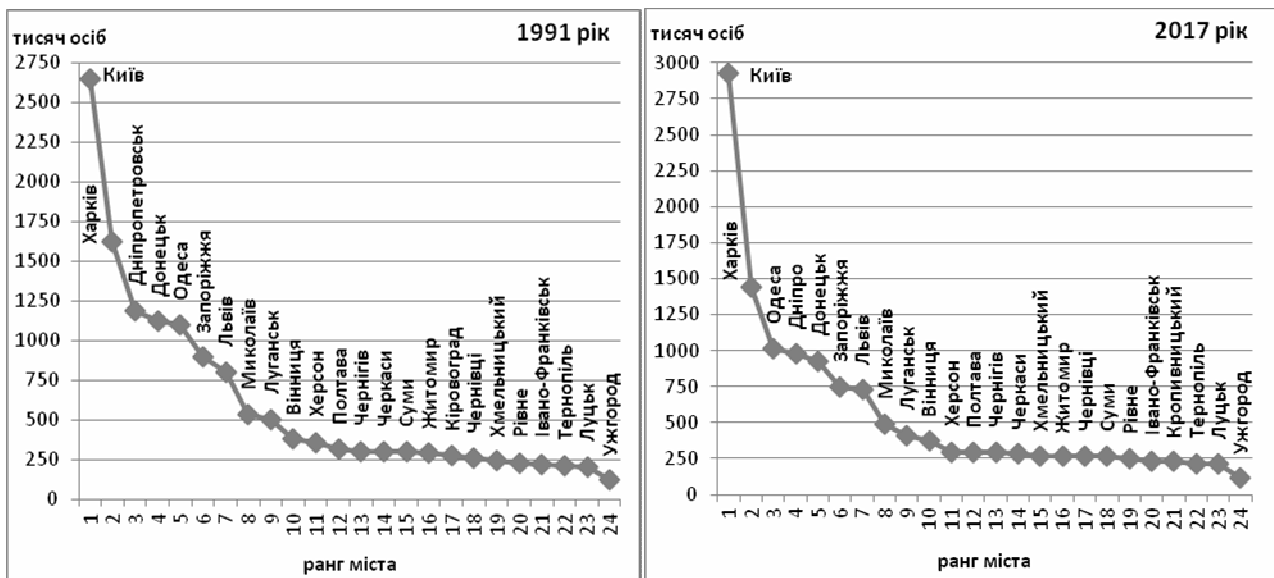

Рис. 2. Графік Парето розподілу регіональних центрів України за чисельністю населення в 1991 та 2017 рр. (побудовано автором за даними [2])

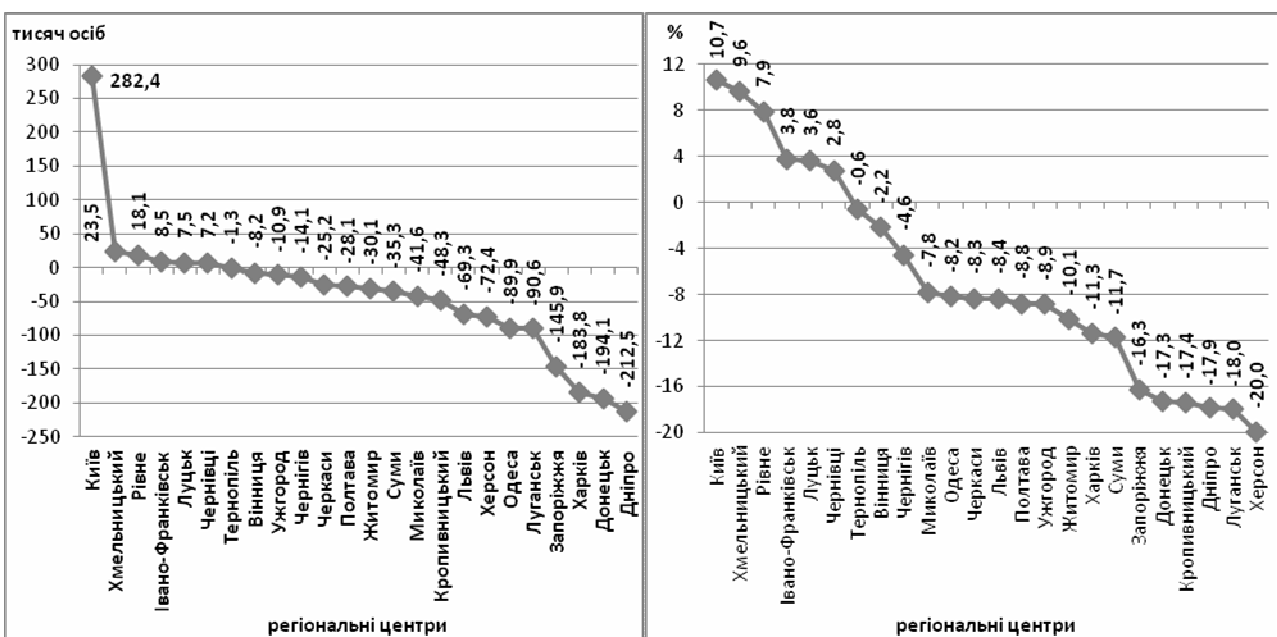
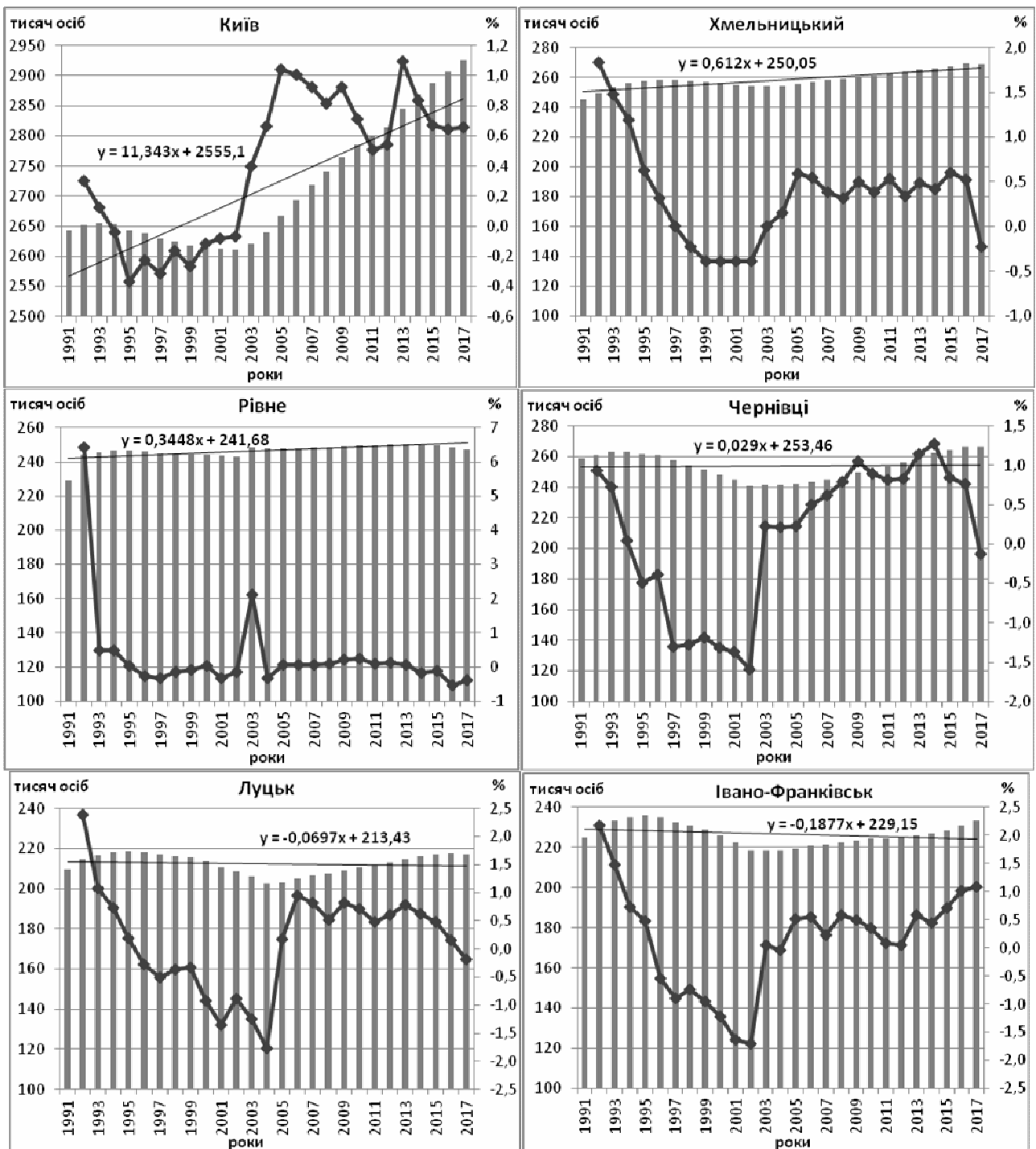

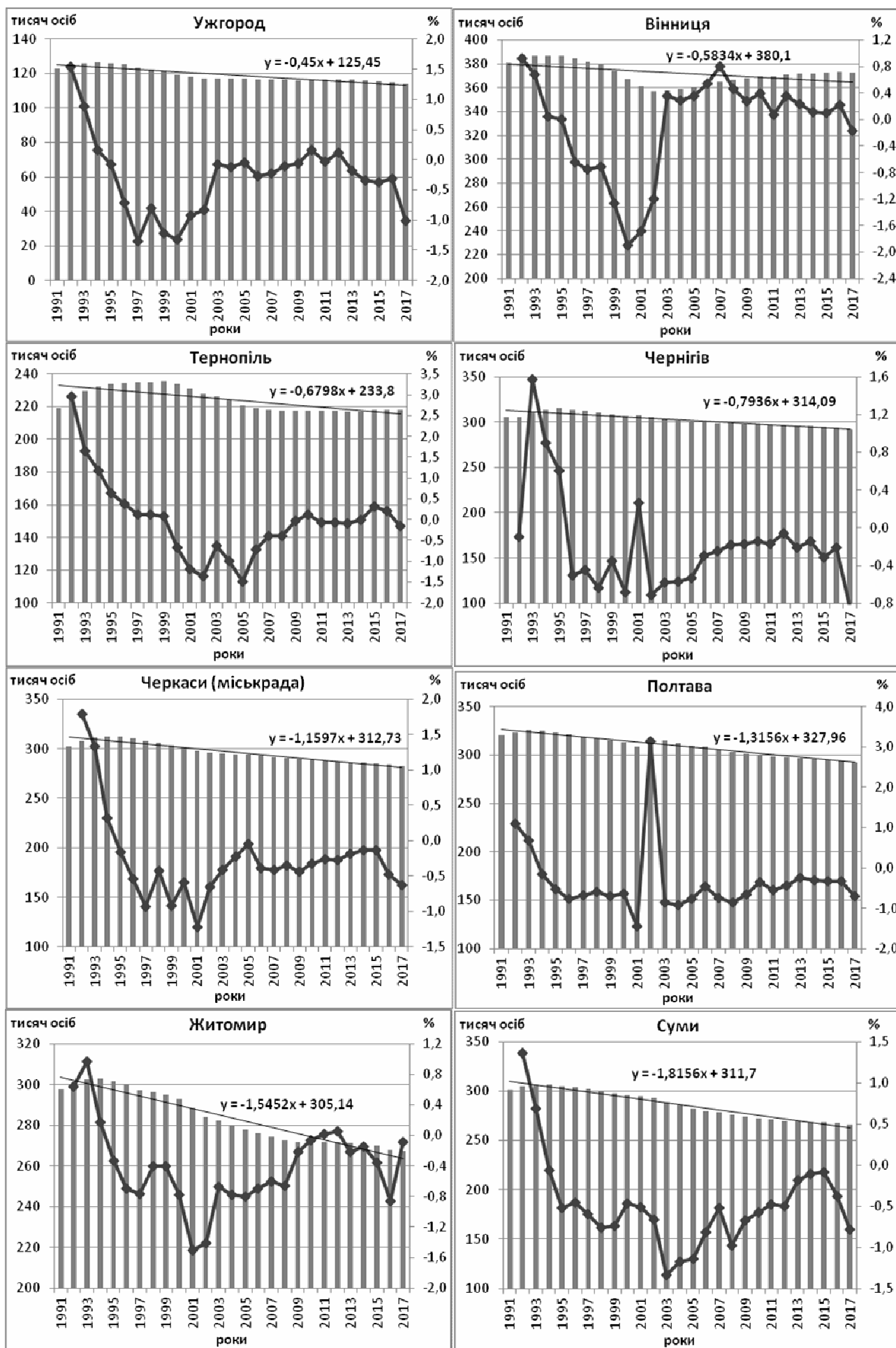
Рис. 3. Графік Парето розподілу регіональних центрів України за показником приросту чисельності населення за період 1991–2017 рр. (побудовано автором за даними [2])

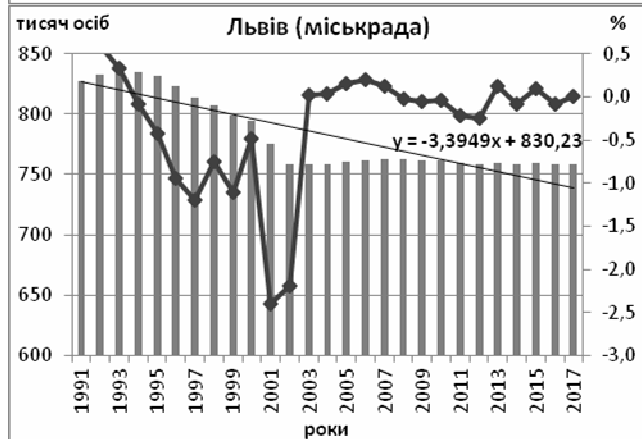
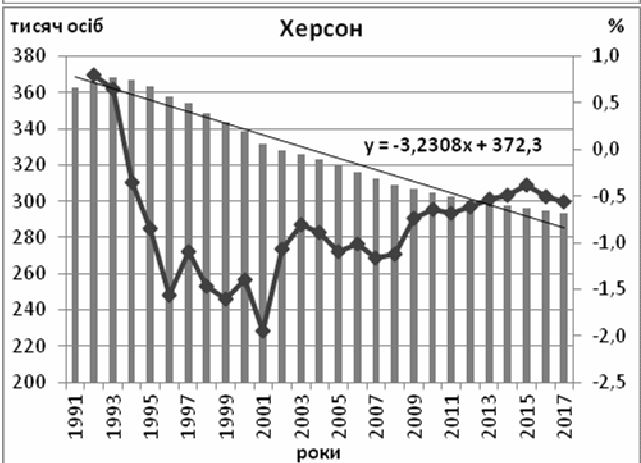
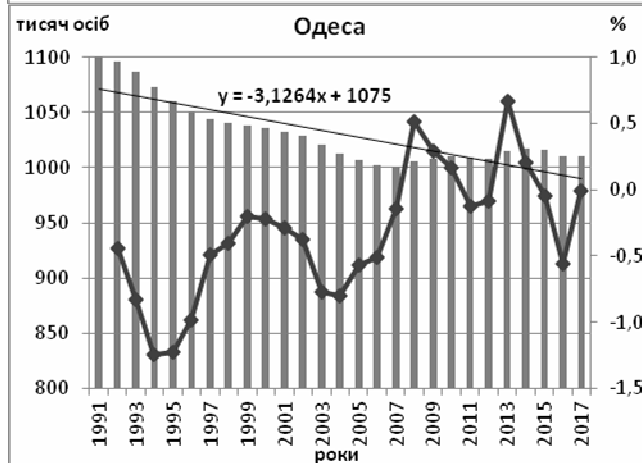
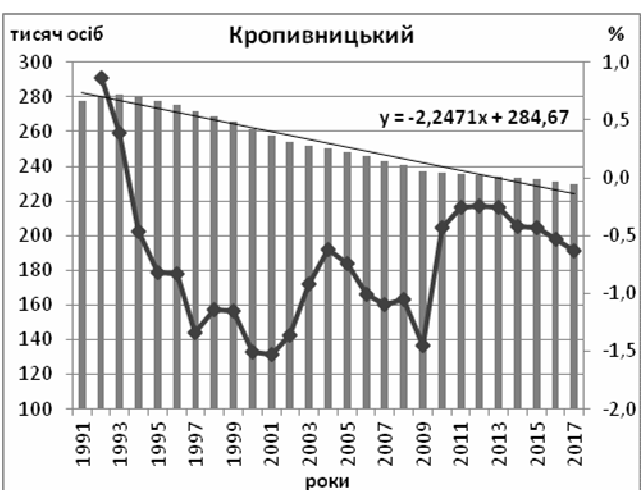
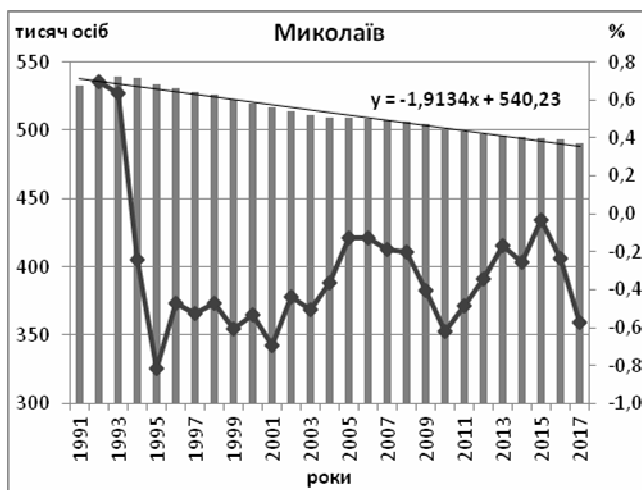
Вивчаючи міста Уральського району (Росія), С. Баканов визначив депресивними ті з них, що за 30-ти річний період втратили не менше 10 % населення, причому негативна динаміка в них зберігалась на всіх відрізках часу досліджуваного періоду [1; 4]. Серед регіональних центрів України за останні 26 років втрати населення понад 10 % мали Житомир, Харків, Суми, Запоріжжя, Донецьк, Кропивницький, Дніпро, Луганськ та Херсон (рис. 3). Це дає підстави вважати їх «кризовими» містами. Більше того, в Запоріжжі, Донецьку, Кропивницькому, Херсоні, Сумах, Дніпрі та Луганську негативна динаміка чисельності населення зберігалась на всіх

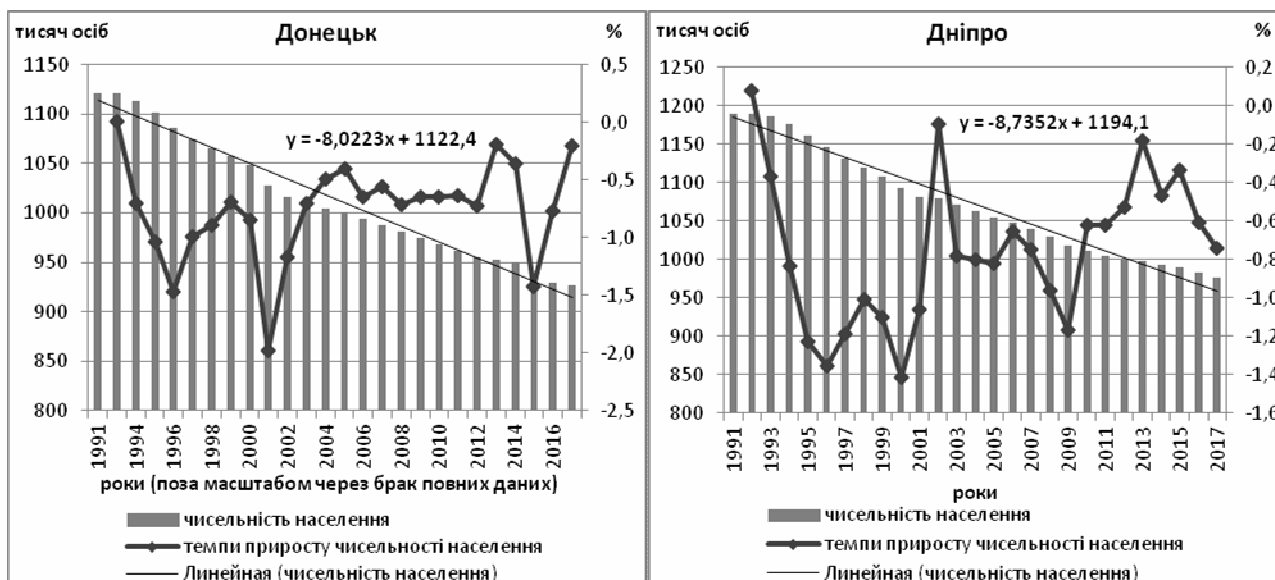
відрізках часу досліджуваного періоду (з 1993–1994 рр. і до сьогоднішнього моменту).

Динаміка чисельності та темпів приросту населення регіональних центрів України в пострадянський період показана на рис. 4. Якщо позитивна динаміка чисельності населення протягом досліджуваного періоду характерна для 6-ти регіональних центрів України (як зазначалося вище), то позитивний тренд – тільки для 4-х (Київ, Чернівці, Рівне, Хмельницький). Найкращий тренд динаміки чисельності населення характерний для Києва, найгірший – для Дніпра і Донецька (рис. 4).

* чисельність населення міст надана станом на 1 січня відповідного року, окрім 2002 р., для якого представлені дані за результатами Всеукраїнського перепису населення станом на 5 грудня 2001 р.

Рис. 4. Динаміка чисельності та темпів приросту населення регіональних центрів України за період 1991–2017 рр. (побудовано автором за даними [2])

Аналіз динаміки чисельності населення регіональних центрів України та темпів його приросту в пострадянський період дозволяє виділити наступні особливості.

1. Абсолютно всі регіональні центри держави протягом досліджуваного періоду (тобто за останні 26 років) мали роки з негативною динамікою чисельності населення та, відповідно, від'ємними темпами його приросту. Тривалість періоду з негативною динамікою людності коливається від 24–25 років (Дніпро, Запоріжжя, Миколаїв, Кропивницький, Суми, Херсон, Донецьк, Луганськ) до 6–9 років (Хмельницький, Київ, Івано-Франківськ, Чернівці, Вінниця). Вже понад 20 років втрачають населення Харків, Житомир, Полтава, Одеса, Ужгород, Черкаси, Чернівці.

2. Першими негативною динаміку чисельності населення почали демонструвати Харків, Одеса, Чернівці (з 1992 р.) та Дніпро (з 1993 р.). В 1994 р. зменшення населення було характерним уже для 13-ти регіональних центрів України, в 1995 р. – для 17-ти, в 1996 р. – для 22-х. Протягом 1996–2002 рр. практично всі регіональні центри України мали негативні темпи приросту населення. В 2017 р., після тривалого періоду позитивних тенденцій, спостерігається чергове погіршення ситуації (21 регіональний центр України має негативну динаміку чисельності населення).

3. За характером та тенденціями динаміки чисельності населення протягом 1991–2017 рр. серед регіональних центрів України можна умовно виділити наступні групи:

3.1. Регіональні центри з переважанням негативної динаміки чисельності населення, період якої триває вже понад 14 років. Серед них окремо слід виділити міста з постійним зменшенням населення (Дніпро, Луганськ, Запоріжжя, Миколаїв, До-

нецьк, Кропивницький, Суми, Херсон, Черкаси) та міста з нестабільним зменшенням населення (Харків, Житомир, Полтава, Одеса, Ужгород, Чернівці, Львів, Тернопіль). Всі регіональні центри з цієї групи за роки незалежності зменшили чисельність свого населення.

3.2. Регіональні центри з переважанням позитивної динаміки чисельності населення, період якої триває вже понад 14 років. Серед них окремо слід виділити міста зі стабільним збільшенням чисельності населення протягом останнього десятиліття (Київ, Івано-Франківськ) та міста з негативними тенденціями людності в останні роки (Хмельницький, Чернівці, Вінниця, Луцьк, Рівне). Всі регіональні центри з цієї групи, окрім Вінниці, за роки незалежності збільшили чисельність свого населення.

4. Аналіз темпів приросту населення регіональних центрів України у пострадянський період показав, що найбільші втрати населення в досліджуваних містах спостерігалися протягом наступних років:

- 1994–1996 рр. (Київ, Миколаїв, Харків, Одеса);
- 1997–2002 рр. (Івано-Франківськ, Чернівці, Хмельницький, Вінниця, Запоріжжя, Кропивницький, Львів, Ужгород, Черкаси, Херсон, Дніпро, Житомир, Донецьк, Полтава);
- 2004–2005 рр. (Луцьк, Тернопіль, Суми);
- 2015–2017 рр. (Рівне, Луганськ, Чернівці).

Найвищі темпи приросту населення в переважній більшості регіональних центрів України були зафіксовані в 1992–1993 рр., і тільки в Києві, Чернівцях, Харкові, Одесі – в 2013–2015 рр. Таким чином, можна помітити цікаву особливість: містамільйонери – Київ, Харків, Одеса – в порівнянні з іншими регіональними центрами України почали втрачати своє населення першими і відразу ж швид-

кими темпами; проте останніми роками вони демонструють найвищі за роки незалежності темпи приросту населення, що обумовлено цілою низкою причин, і в першу чергу – їх міграційною привабливістю (особливо для трудових мігрантів та внутрішньо переміщених осіб).

Висновки. Таким чином, за чисельністю населення міста-регіональні центри України можна поділити на такі групи: 1) міста з населенням понад 1 млн. осіб (Київ, Харків, Одеса); 2) міста з населенням від 500 тис. до 1 млн. осіб (Дніпро, Львів, Запоріжжя, Донецьк); 3) міста з населенням від 250 тис. до 500 тис. осіб (Миколаїв, Вінниця, Херсон, Полтава, Чернігів, Черкаси, Хмельницький, Житомир, Чернівці, Суми, Луганськ); 4) міста з населенням менше 250 тис. осіб (Рівне, Івано-Франківськ,

Кропивницький, Тернопіль, Луцьк, Ужгород). Більшість регіональних центрів України протягом років незалежності мають негативну динаміку чисельності населення, що є загальнодержавною тенденцією. Виключення становлять Київ, Луцьк, Івано-Франківськ, Хмельницький, Рівне та Чернівці. В цілому можна зазначити, що позитивні динамічні зрушення стосуються росту і розвитку, по-перше, Києва як столиці України, а по-друге – тих міст, які є «регіональними столицями» західноукраїнських областей та відрізняються сприятливою демографічною ситуацією. Вкрай негативні тенденції характерні для міст старопромислових регіонів, де з уходом пострадянської промисловості відбуваються кризові явища в економіці [3].

Список використаних джерел:

1. Баканов С.А. Демографическая деградация города как индикатор его депрессивной динамики [Электронный ресурс] / С.А. Баканов. – Режим доступа: <http://aik-sng.ru/text/krug/2003/342-370.pdf>
2. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
3. Мельник І.Г. Динамічні аспекти розвитку великих міст України / І.Г. Мельник // Регіон–2017: стратегія оптимального розвитку: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 19–20 вересня 2017 р.). – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. – С. 106-108.
4. Мельник І. Міські поселення Луганщини: нові виклики на фоні старих проблем / І. Мельник // Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін: колективна монографія / За ред. К. Мезенцева, О. Олійника, Н. Мезенцевої. – К.: Видавництво «Фенікс», 2017. – С. 121-142.

References:

1. Bakanov, S.A. (2003). Demograficheskaya degradatsiya goroda kak indikator ego depressivnoy dinamiki [Demographic degradation of the city as an indicator of its depressive dynamics]. Available at: <http://aik-sng.ru/text/krug/2003/342-370.pdf>
2. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [State Statistics Committee of Ukraine]. Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
3. Melnyk, I.H. (2017). Dynamichni aspekty rozvytku velykykh mist Ukrainy [Dynamic aspects of development of Ukrainian big cities]. Region-2017: optimal development strategy (2017, September 19–20). Kharkiv, Ukraine: V.N. Karazin Kharkiv National University, 106-108.
4. Melnyk, I. (2017). Miski poselennya Luhanshchyny: novi vyklyky na foni starykh problem [Urban settlements of Lugansk region: new challenges against the background of old problems]. Urban Ukraine. In the Epicenter of Spatial Changes. Kiev, Ukraine: Phoenix, 121-142.

Надійшла до редколегії 12.11.2017 р.